

СЛОВОТВІРНІ ТИПИ ПРЕФІКСАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ (на матеріалі словників кінця XIX – початку XXI ст.)

© Руссу А. О., 2014

Досліджено префіксальні словотвірні типи дієслівних власне-термінів та навколо-термінних слів української мови, які було спотворено протягом 30-х – 80-х рр. XX ст.

Ключові слова: українська мова, дієслово, префікс, словотвірний тип, термінне словотворення, русифікація.

Prefix word-formation models of verbal terms and near-term words of the Ukrainian language that were deformed during 30th – 80th of the 20th century are discussed.

Keywords: Ukrainian language, verb, prefix, word-formation model, term derivation, russification.

Від початку 30-х рр. XX ст. українська термінологія зазнає деформації під впливом мовної політики тоталітарної держави, що призвело до невдалих калькувань та викривлювання семантики термінів і морфологічних засобів їхнього творення. З огляду на це, центральне місце в сучасному термінознавстві посідає питання про унормовування галузевих терміносистем, які б задовольнили потреби науковців.

Плідними в розв'язанні відповідного комплексу проблем вважаємо дослідження Л. Боярової, Є. Карпіловської, О. Кочерги, Є. Мейнаровича, Г. Наконечної, В. Пілецького, І. Процик, Р. Рожанківського та інших, присвячені аналізу засад термінотворення 20-х рр. XX ст. [2; 6–8; 10–12]. Про позитивні здобутки термінознавства відповідного періоду свідчать спостереження Г. Наконечної, яка наголошує, що українська термінологічна система кін. XIX – поч. XX ст. була національною за своїм словесним оформленням, а внутрішньо організованою за взірцем міжнародної [5, с. 15]. Цей підхід видається вдалим, оскільки наявність повноцінної термінологічної системи сприяє інтелектуалізації національної мови та дає змогу задовольнити потреби мовців у всіх сферах суспільного життя.

Останнім часом серед науковців зростає увага до особливостей функціонування дієслів у термінології та закономірностей їхнього творення. Йдеться про праці М. Гінзбурга, О. Кочерги, Г. Ракшанової, Р. Рожанківського [3; 8; 12]. У спільній статті Є. Карпіловська, О. Кочерга, Є. Мейнарович доводять, що під впливом російської мови відбулося викривлення семантики форманта *від-* [6, с. 3–6]. Подібний висновок щодо цього префікса, а також *роз-* зробили О. Кочерга та Г. Ракшанова [8, с. 10–13]. Властивості префіксів як засобів перфективації вивчали М. Гінзбург, В. Моргунюк, Р. Рожанківський та зауважили невинуватне зниження продуктивності префіксальних морфем для творення форм доконаного виду дієслів чужомовного походження [3, с. 290–294; 9, с. 49–56; 12, с. 22–24]. Однак попри важливі здобутки науковців, не було здійснено комплексного аналізу специфіки префіксального творення дієслівних термінів. Актуальним вважаємо формування та опис префіксальних словотвірних типів, продуктивних у різні періоди розвитку термінології. Завдяки цьому вдасться простежити тенденції дієслівного термінотворення з урахуванням мовних і позамовних чинників, а результати такого дослідження можна застосувати в консультаціях щодо творення новітніх термінів.

У цій праці проаналізовано словотворення дієслів, що належать до власне-термінів і навколо-термінної лексики, на матеріалі російсько-українських словників, які, залежно від підходів до

укладання, аналізуємо за такими періодами: кін. XIX – поч. 20-х рр. XX ст., 30-і – 80-і рр. XX ст., 90-і рр. XX ст. – поч. XXI ст. Наша **мета** – описати формальні й семантичні властивості типів дієслівного префіксального термінотворення, які зазнали змін насамперед під впливом позалінгвальних факторів, зокрема політики русифікації. Поставлена мета потребує розв’язати такі **завдання**: 1) вказати продуктивність префіксів у термінотворенні дієслів; 2) простежити вплив російської мови на українську дієслівну термінологію; 3) описати типи префіксального словотворення, продуктивність яких зросла унаслідок впливу мовної політики Радянського Союзу.

Більшість словотвірних типів однаково вживані у словниках усіх трьох періодів. Найпродуктивнішими для дієслівного термінотворення виявилися префікси **по-**, **на-**, **за-**. Натомість форманти **в-**, **про-**, **роз-**, **о-** рідко виступають у цій функції (рис. 1).

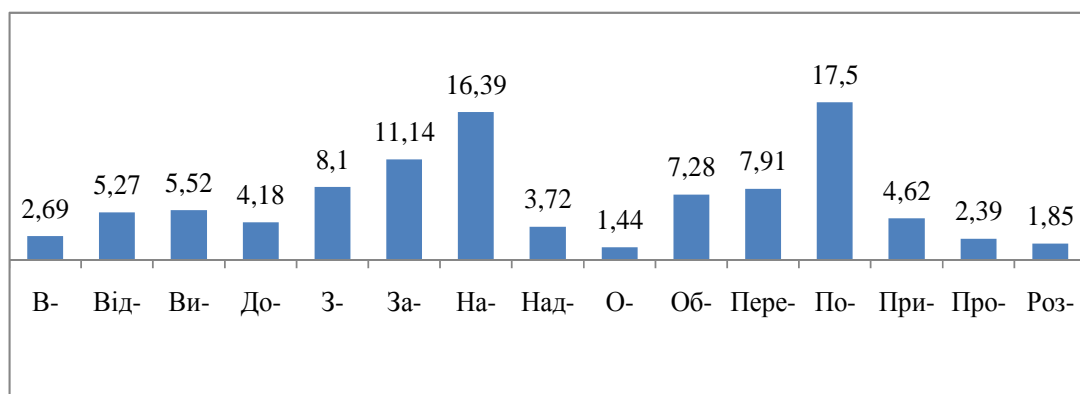

Рис. 1. Продуктивність префіксів, що беруть участь у творенні власне-термінів і навколотермінної лексики (%)

Зауважмо, що дієслівні терміни зазнали спотворення під впливом російської мови переважно на лексичному рівні. Зокрема зросла кількість невиправданих калькувань російської мови, що заступили питомі українські одиниці. У словниках кін. XIX – 20-х рр. XX ст. російські терміни перекладено з урахуванням можливостей української мови. Пор.: *рос.*: *паять* – *укр.*: *лютувати*; *рос.*: *качатъ насосом* – *укр.*: *помпувати, смокувати*; *рос.*: *штукатуриуть* – *укр.*: *тинькувати, рідше штукатурити*; *рос.*: *чеканить* – *укр.*: *карбувати, бити*; *рос.*: *прорезинить* – *укр.*: *нагумувати, прогумувати*. Натомість укладачі словників 30-х – 80-х рр. XX ст. перевагу надають лексичним одиницям за формою подібним до російських: *паяти, качати насосом, штукатурити, чеканити, прорезинити*. Питомі українські терміни не фіксують зовсім або вказують як рідковживані, застарілі, діалектні слова, у такий спосіб обмежуючи їхній ужиток. Зазначмо, що російські кальки заступили українські лексеми в межах усього дериваційного гнізда. Наприклад, дієслово *лютувати* мало значний словотвірний потенціал, про що свідчить значна кількість префіксальних похідних із цією твірною основою: *влютовувати/влютувати, відлютовувати/відлютувати, злютовувати/злютувати, залютовувати/залютувати, налютовувати/налютувати, надлютовувати/надлютувати* тощо. У лексикографії наступних періодів відповідну дієслівну основу витіснив термін *паяти*: *впаявати/впаяти, відпаявати/відпаяти, спаявати/спаяти, запаявати/запаяти, напаявати/напаяти, надпаявати/надпаяти*.

Спостережено також випадки, коли дієслово скальковано разом із префіксом, який унаслідок цього набуває непритаманного значення. У словосполучі *приводити в рух* префікс **при-** має невластиву для нього семантику «початок дії». Оскільки зміни в значенні префікса відбулися на рівні одиничної фіксації, їх доцільно аналізувати на лексичному рівні, а не словотвірному. Показово, що у словниках кін. XIX – 20-х рр. XX ст. для перекладу російської словосполучки *приводить в движение* не вжито дієслів із префіксом **при-**. Пор.: *надавати (дати) рух чому, пускати (пустити) в рух що, двигати (двигнути) що, дати розгін чому*.

На рівні морфологічного термінотворення найбільше змін зазнали словотвірні типи із префіксами *від-* та *о-*, продуктивність яких у лексикографії 30-х – 80-х рр. ХХ ст. і сучасній невиправдано зростає. Проаналізуємо ці типи докладніше.

О. Кочерга та Г. Ракшанова в спільній статті, яка підсумовує діяльність учасників Робочого семінару із проблем специфіки семантичної навантаги елементів словотвору в науковій мові (м. Харків, 2011), наголошують, що префіксу *від-* не властиве значення завершеної дії. Він у цій функції дублює словотвірні властивості російського форманта *от-* [8, с. 10–13]. У нашому дослідженні уточнено словотвірні типи, ужиток яких було закріплено під впливом мовної політики тоталітарної держави.

У словниках 30-х – 80-х рр. ХХ ст. продуктивнішим порівняно з попереднім періодом виявився тип словотворення, який об'єднує дієслова із префіксом *від-*, що мають семантику «створювати/створити що-небудь»: *відтісувати/відтесати*, *відливати/відлити з металу*, *відчеканювати/відчеканити*, *відкарбовувати/відкарбувати*. Укладачі словників кін. ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. у цьому випадку фіксують переважно дієслова з префіксом *ви-*, рідше *по-*: *витісувати/витесати*, *виливати/вилити з металу*, *карбувати/вікарбувати*, *покарбувати*, *бити/вибити*. Бачимо, що малопродуктивний у 20-і рр. ХХ ст. префікс *від-*, що калькує російський *от-*, заступає в термінології наступних етапів продуктивніший формант *ви-*.

Ще один словотвірний тип з *від-*, уживаність якого, на нашу думку, зросла невиправдано, стосується дієслів, що мають семантику «надати поверхні об'єкта певних властивостей, ретельно виконуючи дію»: *відутюжувати/відутюжити*, *відпрасовувати/відпрасувати*, *відгранювати/відгранити*, *відшліфовувати/відшліфувати*. Автори російсько-українських словників 30-х – 80-х рр. ХХ ст. лексеми з формантом *від-* часто фіксують як синоніми до слів із префіксом *ви-* (*випрасовувати/випрасувати*, *вигранювати/вигранити*, *вишліфовувати/вишліфувати*), чого майже не спостережено в лексикографії кін. ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. Таку тенденцію вважаємо небажаною, позаяк вона призводить до розвитку синонімії в науковій мові, що заважає точності викладу.

Недоцільним видається розширення функцій префікса *о-* у низці типів дієслівного словотворення. Так, у термінології 30-х – 80-х рр. ХХ ст. та 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. спостерігаємо спотворення семантики префікса *о-*, який поряд з *об-* починають використовувати для перекладу російського форманта *о-* у дієсловах зі значеннями «покрити чим-небудь усю поверхню об'єкта» і «надати всій поверхні об'єкта певних властивостей». Пор.: рос.: *оштукатуривать/оштукатурить* – укр.: *о(об)штукатурювати/о(об)штукатурити*; рос.: *окутывать/окутать* – укр.: *о(об)кутувати/о(об)кутати*; рос.: *огранивать/огранить* – укр.: *о(об)гранювати/о(об)гранити*; рос.: *окрашивать/окрасить* – укр.: *о(об)фарбовувати/о(об)фарбувати*. До того ж, попри те, що префікс *об-* значно вживаніший у цій функції, в «Українсько-російському словнику» (1953–1963) основним варіантом часто вказано дієслова з *о-*. Лексикографічні праці кін. ХІХ – 20-х рр. ХХ ст., укладачі яких орієнтувалися насамперед на властивості національної мови, майже не фіксують одиниць, утворених за словотвірними типами із префіксом *о-*. На незначну кількість слів з цим формантом натрапляємо тільки в «Словарі російсько-українському» (1893–1898): *ошліховати*, *охварбувати*. Показово, що О. Безпяско, К. Городенська, В. Ільїн, В. Русанівський виявили, що одним із випадків, коли префікси *о-* та *об-* не можуть бути взаємозамінними, є дієслова із семантикою «охопити дією усю поверхню об'єкта», яка притаманна лише префіксу *об-* [4, с. 154; 13, с. 206]. Незначна продуктивність *о-* в термінології 20-х рр. ХХ ст. та результати досліджень лінгвістів є свідченням, що розширення семантики префікса відбулося під впливом русифікації.

Не можна однозначно потрактувати причини більшання кількості дієслів, утворених за допомогою префікса *о-*, що означають «набуття певних властивостей унаслідок самочинного процесу», у словниках, укладених після 30-х рр. ХХ ст.: *окамянити*, *отвердіти*, *окостеніти*. Термінознавці 20-х рр. ХХ ст. перевагу надавали словотвірним типам з формантами *з-* та *за-*: *закам'янити*, *скам'янити*, *ствердіти*, *затверднути*, *стверднути*. З одного боку, тут може йтися про орієнтацію на російські зразки словотворення, як-от у термінах: *окаменеть*, *отвердеть*. З іншого – могло спрацювати явище

аналогії з дієсловами *охолоджувати/охолодити, опромінювати/опромінити, отемнити*, що позначають зміну властивостей об'єкта унаслідок прямої фізичної дії.

Отже, аналіз закономірностей творення дієслівних термінів та навколотермінної лексики на матеріалі російсько-українських словників кін. XIX – поч. XXI ст. засвідчив, що засади формування галузевих терміносистем протягом тривалого часу залежали від політичної ситуації. Найперспективнішими вважаємо ті обставини, що сприяли виробленню термінології з огляду на внутрішньомовні ресурси. Саме такої орієнтації варто дотримуватися, дбаючи про майбутнє українських терміносистем. Дослідження конкретних лексичних одиниць засвідчило, що словники 20-х рр. XX ст. можуть стати джерелом поповнення термінології лексикою й словотвірними типами, а докладний аналіз засад морфологічного термінотворення цього періоду в порівнянні з іншими сприятиме унормуванню терміносистем з огляду на властивості української мови.

1. Великий російсько-український політехнічний словник / [за ред. О. Благовещенського]. – К. : Чумацький шлях, 2002 – 739 с. 2. Войналович О. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять) / О. Войналович, В. Моргунюк. – К. : Вирій ; Сталкер, 1997. – 256 с. 3. Гейченко В. Російсько-український словник наукової термінології : Математика. Фізика. Техніка. Науки про землю і космос / В. Гейченко, В. Завірюхіна, О. Зеленюк, В. Коломієць, М. Кратко, В. Тельнюк-Адамчук, П. Хоменко. – К. : Наук. думка, 1998. – 892 с. 4. Козирський В. Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики / В. Козирський, В. Шендеровський. – К. : Вид-во «Рада», 1996. – 932 с. 5. Курило О. Словник хемічної термінології (проект) (відтворення видання 1923 р.) / О. Курило. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України ; ТОВ «Основа-Принт», 2008. – 120 с. 6. Полонський Х. Словник природничої термінології (проект) / Х. Полонський. – К. : Державне вид-во України, 1928. – 262 с. 7. Російсько-український математичний словник / [відп. ред. Й. Штокало]. – К. : Вид-во АНУРСР, 1960. – 162 с. 8. Російсько-український математичний словник / [укл. В. Карачун, О. Карачун, Г. Гульчук]. – К. : Вища шк., 1995. – 266 с. 9. Російсько-український науково-технічний словник / [укл. В. Перхач, Б. Кінаш]. – Л. : Львівська політехніка, 1997. – 453 с. 10. Російсько-український словник : у 4 т. / [ред. А. Кримський, С. Єфремов] [Електронний ресурс]: Електронна версія російсько-українського словника А-П / [підг. О. Телемко]. – К. : Червоний шлях, 1924–1933. – Режим доступу до словн. : <http://www.r2u.org.ua> – Назва з екрана. 11. Російсько-український словник : у 3 т. / [ред. С. Головацук]. – К. : Наук. думка, 1969. 12. Російсько-український словник / [ред. В Жайворонок]. – К. : Абрис, 2003. – 1424 с. 13. Російсько-український технічний словник / [укл. М. Матійко, О. Матійко, Н. Родзевич, Г. Гнатюк, А. Матвієнко]. – К. : Держ. вид-во техн. літ-ри УРСР, 1961. – 648 с. 14. Російсько-український фізичний словник / [укл. В. Гейченко, О. Жмудський, П. Кузьменко, Є. Майборода]. – К. : Вид-во АНУРСР, 1959. 15. Словарь російсько-український : у 4 т. / [укл. М. Уманець і А. Спілка]. – Л. : Вид-во НТШ, 1893–1898. 16. Словник технічної термінології (загальний) (проект) / [укл. І. Шелудько, Т. Садовський]. – К. : ДВУ, 1928. – 588 с. 17. Словник фізичної термінології (проект) (Відтворення видання 1932 р.) / [ред. В. Фаворський]. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України ; ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 239 с. 18. Українсько-російський словник : у 6 т. / [гол. ред. І. Кириченко]. – К. : В-во АН УРСР, 1953–1963.

1. Безпояско О. Морфеміка української мови / О. Безпояско, К. Городенська. – К. : Наук. думка, 1987. – 322 с. 2. Боярова Л. Українська термінологія як об'єкт мовного планування [Електронний ресурс] / Л. Боярова. // *Wiener Slawistischer Almanach*. – 2006. – Band 58. – С. 223–233. 3. Гінзбург М. Проблема двовидових дієслів у фахових текстах та шляхи її розв'язання / М. Гінзбург // *Українська термінологія і сучасність* : [зб. наук. пр.] – К. : КНЕУ, 2009. – Вип. VIII – С. 290–294. 4. Ільїн В. Префікси в сучасній українській мові / В. Ільїн. – К. : Вид-во Академії Наук УРСР, 1953. – 164 с. 5. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія: історія і сьогодення / Г. Наконечна. – Л. : Кальварія, 1999. – 110 с. 6. Карпіловська Є. Семантична дивергенція українських термінотворчих моделей у природничих науках / Є. Карпіловська, О. Кочерга, Є. Мейнарович //

Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія : «Проблеми української термінології». – 2006. – № 559 – С. 3-6. 7. Кочерга О. Процесові прикметники в науковій мові / О. Кочерга, В. Пілецький // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» – 2010. – № 676. – С. 23–26. 8. Кочерга О. Префікси зі значенням завершеності дії в процесових термінах / О. Кочерга, Г. Ракшанова // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» – 2011. – № 709. – С. 10–13. 9. Моргунок В. Терміни та виознаки дійових (процесових) утямків / В. Моргунок, Л. Пшенична, В. Шевченко // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» – 2010. – № 676. – С. 49–56. 10. Пілецький В. Деякі лінгвістичні проблеми українського термінознавства / В. Пілецький // Український правопис і наукова термінологія : проблеми норми та сучасність : [матер. засідань Мовознавчої комісії і Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996–1997 р.] / [відпов. ред. О. Купчинський]. – Л. : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. – С. 115–118. 11. Процик І. Українська фізична термінологія на зламі XIX–XX століть : [монографія] / І. Процик. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 252 с. 12. Рожанківський Р. Видові перфективи двовидових безпрефіксних дієслів чужомовного походження на -ува(ти) / Р. Рожанківський // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» – 2007. – № 593. – С. 22–24. 13. Словотвір сучасної української літературної мови // [відп. ред. М. Жовтобрюх]. – К. : Наук. думка, 1979. – 405 с.